

Süleyman Nazif'in "Fuzûlî-i Bağdâdî'den Nef'î-i Erzurumî'ye" (Firâk-ı Irak) Başlıklı Metninde Osmanlı Kimliği

Zübeyde ŞENDERİN¹

Öz

Süleyman Nazif, Servet-i Fünûn topluluğuna mensup şair ve yazarlardan biridir. Daha çok nesirleriyle tanınmıştır. Gerek şiir gerekse nesirlerinde vatanseverlik teması ağırlıklı olarak yer almaktadır. *Firâk-ı Irak* da bu temanın yoğun olarak yer aldığı nazım ve nesir parçalardan oluşan eserlerinden biridir. Bu eserde Irak'ın, özelde de Bağdat'ın Osmanlı'nın elinden çıkmış olmasının yarattığı üzüntü, vatanseverlik temasının zeminini oluşturmaktadır. Bu kitapta yer alan ve inceleme konumuz olan "Fuzûlî-i Bağdâdî'den Nef'î-i Erzurumî'ye" ise Erzurum ve Bağdat'ın elden çıkması üzerine yine vatanseverlik temasına odaklanılan nazım-nesir karışık bir metindir. Bu metin kurgusu itibariyle de ilginç bir anlatı olarak göze çarpmaktadır. Ayrıca Süleyman Nazif gibi Osmanlı devletinin son dönem aydınlarının imparatorluk bilinciyle geniş coğrafyaları da vatan toprağı olarak görmelerinin edebî bir göstergesi olarak örnek bir metindir. Bu incelemede, metin üzerine genel bir tahlilin ardından, imparatorluk bilinci ile yetişen aydınlarda vatan ve milliyet kavramlarının kavramsal karşılığını tespitte çalışacağız.

Anahtar kelimeler: *Bağdat, Fuzûlî, Irak, Nef'î, Vatanseverlik.*

¹ Yrd. Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edb. Fak. Türk Dili ve Edb. Bölümü, zubeydesen@kku.edu.tr

**Ottoman Identify of Süleyman Nazif’s Work Entitled
“Fuzûlî-i Bağdâdî’den Nef’î-i Erzurumî’ye” (From Fuzûlî-i
Bağdâdî to Nef’î-i Erzurumî)- Firâk-ı Irak
(Separation From Iraq)**

Abstract

Süleyman Nazif is one of the poets and authors who were the members of Servet-i Fünûn (Wealth of Knowledge) society. He is mostly recognized for his prose works. Patriotism is the main theme of both his poetry and prose. Firâk-ı Irak is one of his works that consists of verse and prose sections and elaborate the theme of patriotism intensely. In this work, the foundation of the theme of patriotism is the sadness created by Ottomans’ loss of Iraq, particularly Baghdad. “Fuzûlî-i Bağdâdî’den Nef’î-i Erzurumî’ye”, which is included in this book and the focus of this research, is a piece that consists of both verse and prose parts, and features the theme of patriotism after Erzurum and Baghdad were lost to the Ottoman Empire. This text is an interesting narrative due to its plot, too. It shows that the intellectuals of the last period of the Ottoman Empire, like Nazif, saw large expanses of land as their homeland and were aware of living in an empire. This study will make a general analysis of the work first, and then, attempt to determine the conceptual correspondences of the concepts of homeland and nationality in the intellectuals who lived with the awareness of living in an empire.

Keywords: *Baghdad, Fuzûlî, Iraq, Nef’î, Patriotism.*

1. Giriş

Süleyman Nazif (1869-1927), Servet-i Fünûn döneminin dikkate değer isimlerinden biridir. *Firâk-ı Irak* (1918) da onun nazım ve nesir parçalarının yer aldığı eserlerinden biridir. Bu eser, değişik kişilerce günümüz Türkçesine aktarılmıştır.² Süleyman Nazif, pek çok eserinde olduğu gibi *Firâk-ı Irak*'ta da Osmanlı coğrafyasında yaşanan kayıplar ve vatan sevgisini dile getirmektedir.³ Onun için vatan, sadece Anadolu toprakları değil, Osmanlı'nın son yüzyıllık ıstırabına tanıklık etmiş ve Osmanlılık bilincine sahip aydınlar da olduğu gibi bütün bir Osmanlı coğrafyasıdır.⁴ Ondaki bu Osmanlılık bilincinde, yıllarca bu coğrafyalarda resmî görevlerde bulunmasının da etkisi bulunmaktadır.⁵

Osmanlı'nın son yüzyılını sosyal ve psikolojik sarsıntılar eşliğinde atlatan ve bu süreci Cumhuriyet'e olumlu ya da olumsuz bir bilinçle taşıyan aydınlar da, Osmanlı mirasına yönelik olarak genellikle katı bir reddiye ya da temkinli bir kabulle karşılaşmaktayız. Süleyman Nazif'in edebî eserlerinde ise Osmanlı kimliği, daima açık bir şekilde dile getirilmiştir. İmparatorluğun parçalanma ve yeniden şekillenme sürecine tanıklık eden, tanıklığın ötesinde Osmanlılık bilincine dayanarak bu süreci taraf olarak yaşayan Süleyman Nazif, bu bağlamda farklı bir isim olarak göze çarpmaktadır.

² Nurullah Çetin, "Süleyman Nazif'in *Firâk-ı Irak* Adlı Eseri" başlıklı makalesinde, bu eserin günümüz Türkçesine aktarıldığı farklı çalışmalar hakkında bilgi vermekte ve bu eserlerin hiçbirinde kitaptaki bütün metinleri içine alan tam bir aktarımın yer almadığını ifade etmektedir. Çetin, bu çalışmalardaki bazı yanlış okumalara da işaret ederek, kitabın konusu hakkında genel bir değerlendirme yaptıktan sonra, bütün metinlerin tam bir aktarımını yapmaktadır. (*Türkoloji Dergisi*, C. 11, S. 1, 1993, s. 233-256. Kitaptan yapılan alıntılar, Nurullah Çetin'in makalesine dayanmaktadır. Alıntılarının yanındaki sayfa numaraları bu makaleye aittir.)

³ Şevket Beysanoğlu'nun hazırladığı biyografik çalışmada eserlerinin içeriği hakkında verilen bilgilere göre Süleyman Nazif, *Firâk-ı Irak*'takine benzer temaları ele aldığı başka eserler de kaleme almıştır: *El Cezire Mektupları* (1906), *Süleyman Paşa* (1910), *Batarya ile Ateş* (1917), *Asitan-ı Tarihte* (1917), *Çal Çoban Çal* (1921), *Hazret-i İsa'ya Açık Mektup* (1924), *Âbide-i Şühedâ* (1925), vb. (Şevket Beysanoğlu, *Doğumunun Yüzüncü Yılında Süleyman Nazif*, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, Ankara 1970, s. 82-86).

⁴ Nurullah Çetin, *age*, s. 233.

⁵ Yazar hakkında hazırlanan biyografik çalışmalarda verilen bilgilere göre, memuriyet hayatına aynı zamanda memleketi olan Diyarbakır'da başlayan Süleyman Nazif, daha sonra, ilk memuriyet yılları hariç, genellikle valilik göreviyle Bağdat, Basra, Kastamonu, Trabzon, Musul gibi yerlerde bulunmuştur. (Şuayb Karakaş, *Süleyman Nazif*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s. 85-92; Şevket Beysanoğlu, *age*, s. 1-52)

Yazarın *Firâk-ı Irak* adlı kitabı ise Irak'ın Osmanlı'dan kopuşu üzerine duyduğu ıstırapı dile getirdiği nazım ve nesir metinlerden oluşan bir eserdir.⁶

Kitapta “Eyvâh”, “Hüseyn-i Mazlûma”, “Dicle ve Ben”, “Yâr-ı Nâim”, “Diyâr-ı Fuzûlî”, “Basra'ya Bir Niyâz”, “Yine O Mehcûreye” adlı müstakil şiirler yanında “Fuzûlî-i Bağdâdî”den Nef’î-i Erzurumî’ye” başlıklı nazım-nesir karışık bir metin yer almaktadır. Bu metne dahil edilen dört nazım parçasından ikisi, aynı zamanda müstakil olarak da kitapta yer alan “Eyvâh” ve “Hüseyn-i Mazlûma” adlı şiirlerdir.

Kitabın sonunda ise, “Endülüs Şühedâsına” ithafıyla yayınlanan “Kübalılar” adlı bir şiir yer almaktadır.

⁶ Kitapta yer alan bütün metinlerin bu ortak tema etrafında döndüğü pek çok çalışmada vurgulanmıştır. (Nurullah Çetin, *age*, s. 234; Şuayb Karakaş, *age*, s. 165-172, vb.)

Kitapta “Fuzûlî-i Bağdâdî”den Nef’î-i Erzurumî’ye” başlıklı manzum-mensur karışık metin dışında yer alan nesir parçaları; “Anneme” başlıklı bir mektup, “Muhîbb-i Edîbim Ahmed Rasim Bey’e” başlıklı bir ithaf eşliğinde verilen “Şehidin Babası” adlı hikâye, “Sübhâneke Yâ Muhavvile’l- Ahvâl” başlıklı bir yazıdan ibarettir. Bu metinlerin her birinde yine vatanın içinde bulunduğu durum, verilen kayıplar ve yaşanan acılar değişik vesilelerle dile getirilmektedir:

Bu metinlerden “Anneme” başlıklı mektupta yazar, vefat eden annesine hitaben, on yıl boyunca sadece iki kez mezarını ziyaret edebildiğini, çünkü daha büyük bir ıstırap içinde kıvrandığını şöyle ifade etmektedir: “*Senden daha muazzez valide olan vatanımı düşünüyordum. Ve münhasıran onu ifade etmekteyim. Sen gözlerimin menâbi-i sirişkiyle kalemimin midâd-ı feryadı dolduktan sonra hâtırmına gelebildin.*” (s. 235) Daha da ileri giderek “*kırk sene evvel ölseydim de böyle yetim-i bî-vatan ve yetim-i târih*” (s. 235) kalmasaydım derken “*annesine hitâben vatanın ve tarihin yetimi olmaktan duyduğu üzüntüyü dile getirir.*” (Karakaş, *age.*, 167) Şuayb Karakaş, bu mektup vesilesiyle yazarın bütün bir kitabı vefat eden annesine ithaf ettiğini ifade etmektedir. Mektup tarihsizdir. (*age*, s. 166)

Yazarın Balkan Savaşı’nda oğlu şehit düşen Ahmet Rasim’e ithaf ettiği “Şehidin Babası” adlı hikâyede ise, babasının vefatından sonra Mekteb-i Mülkiye’yi derece ile bitiren ve bir bakanlığa memur olarak giren bir gencin hikâyesi anlatılmaktadır: Babadan kalan mülke ve iyi bir maaşa rağmen Anadolu’ya gönüllü olarak gitmeye karar veren genç, hayatının sonraki yirmi sekiz yılını, yirmi beş yaşından elli üç yaşına kadar, farklı resmî görevlerle, Anadolu’nun Türk ve Kürt nüfusunun yoğun olduğu değişik bölgelerinde görev yaparak geçirmiştir. Bütün hayatını, emekli olduktan sonra adada bir köşkte geçireceği günlerin hayaliyle ve bu hayalini bir gün gerçekleştirme umuduyla kazancının büyük bölümünü tasarruf ederek yaşamıştır. Henüz meslek hayatının ilk yıllarında yaptığı evlilikten bir oğlu olmuş, eşi ise hummadan vefat etmiştir. Onun zamanla en büyük arkadaşı ve sırdaşı haline gelen oğlu hukuk fakültesinden mezun olduğu yıl seferberlik ilan edilmiş ve o da arkadaşlarıyla beraber silahlı bir bölgeye gönderilmiştir. Hayatta en sevgili varlığı olan oğlu Irak cephesine gönderilmiştir. Gencin oradan babasına gönderdiği ilk mektuplar “*harâretli, din aşkı, vatan muhabbetiyle mâlî*”dir (s. 248).

Fakat kısa bir süre sonra cepheye yaralanmış, tedavi için de Bağdat’a nakledilmiştir. Genç asker, Bağdat’tan “*tebdîl-i hava*” (s. 248) maksadıyla İstanbul’a geri gönderilmiş, ardından da Galiçya cephesinde görevlendirilmiştir. Ne yazık ki Galiçya cephesi, kısa ömrünün son durağı olmuş, bir süre sonra şehâdet haberi gelmiştir. Bu şehâdet haberine bir türlü inanamayan baba, yıllarca her istasyonda her limanda oğlunun geri dönüşünü beklemiştir. (Hikâye 8 Ağustos 1918 tarihidir.)

Kitapta yer alan müstakil şiirlerin tamamının 1917 tarihini taşıdığı görülmektedir.⁷ “Fuzûlî-i Bağdâdî’den Nef’î-i Erzurumî’ye” balıklı metin de hicrî Zilkâde 1335 tarihini taşımaktadır. Bu tarih de milâdî olarak Eylül 1917’ye tekâbül etmektedir. Dolayısıyla, kitapta yer alan bütün metinlerle aynı tarihi taşımaktadır. Sadece, “Kübalılar” başlıklı şiir tarihsizdir.

2. Fuzûlî-i Bağdâdî’den Nef’î-i Erzurumî’ye Bağlamında Osmanlı Kimliği

Bilindiği üzere 1917, Birinci Dünya Savaşı’nın sonlarına işaret eden bir tarihtir. Osmanlı içinse aynı zamanda mütareke dönemine (1918) geçişi ifade etmektedir. Birinci Dünya Savaşı 1914’te başlamışsa da Osmanlı coğrafyasında süregelen savaşlar ve kayıplar çok daha önce başlamış bulunmaktadır.⁸

1918 tarihli *Firâk-ı Irak*’ta yer alan bütün şiir ve nesir parçalarında -Cumhuriyet öncesi başka metinlerde de karşımıza çıkan- bugün için neredeyse tamamen yabancılaştığımız bir kavramla ve bir psikolojiyle karşılaştığımızı ifade etmek yerinde olacaktır: O da Osmanlılık bir başka deyişle imparatorluk bilincidir. Bu bilinç, o dönemde de her zaman olumlu bir psikolojik altyapıya, bir sahiplenmeye işaret etmemektedir.

Kitapta yer alan nesir parçalarından “Sübhâneke Yâ Muhavvile’l- Ahvâl” başlıklı yazıda ise milletin yüzlerce yıllık tarihinde en zelim döneminden geçtiği ifade edilir. Yazar, artık kimsenin peş peşe kopan vatan toprakları için geçici bir üzüntü emâresi bile göstermeye tenezzül etmediğini ifade ederken Balkanların ardından Irak’ın kaybının da aynı sessizlikle kabullenilmesine hayıflanır: “*Evlâdının Osmanlı hissiyle çarpan kalpleri Türk göğüslerine bile şeref verecek derecede saf ve metin olan Basra için matem tutanlarımız nerede?*” (s. 253) O dönemde Anadolu toprakları dahi elden çıkmaya başlamıştır; hatta Erzurum tahliye edilmektedir. Fakat İstanbul, o dönemki şahs-ı mânevîsi bakımından, ne Osmanlı’nın uzak coğrafyalardan tek tek çıkmasına, ne de asıl gövdesi Anadolu’nun dahi parça parça koparılmasına aldırılmaktadır: “*Biz, Hakk’tan ve halktan hayâ etmeyerek Basra’nın matemini, Varşova’nın bayramıyla, Erzurum’un elemi Bükreş’in şenliğiyle telvis ettik.*” (s. 254) (Yazı 4 Mart 1917 tarihlidir.) Birinci Dünya Savaşı’nın sonlarında kaleme alınan bu yazıda, yalnız Anadolu’nun değil bütün bir Osmanlı coğrafyası hatta İslam toprakları için pâyitaht hükmünde olan İstanbul’un, büyük harbin sonucuyla / müttefiklerin fiilleriyle, kendi mülkünde olanlardan daha fazla ilgilenmesi Süleyman Nazif’i mânen en çok üzen husus olarak görünmektedir. Öyle ki “*Erzurum’un matemini, Basra’nın feryatlarını umursamaz bir tavırla müttefik Alman orduları tarafından geri alınan Varşova için bayram eden İstanbul; Alzas Loren için kırk beş sene ağlayan Fransa ile Sivas ve oğlu Ertuğrul için gözyaşı dökken Yıldırım Bayezid ile mukayese edilir.*” (Şuayb Karakaş, age, s. 171)

⁷ Şuayb Karakaş age, s. 166.

⁸ Mehmet Yılmaz, Süleyman Nazif’in Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki tavrını irdelediği makalesinde, daima cesaretli ve kararlı bir tavır içinde görünen yazarın, İngiliz işgal kuvvetleri hakkındaki sert yazıları ve sözleri nedeniyle 1920’de Malta sürgününe gönderilen isimlerden biri olduğunu hatırlatmakta ve Malta sürgününün onun hayatında dönüm noktası olduğunu, bu sürgün sırasında memleket ve kendi geleceği hakkında ilk defa karamsarlık ve ümitsizliğe kapıldığını ifade etmektedir. (“Ümitle Ümitsizlik Arasında Bir Feryat: Süleyman Nazif’in Birinci Dünya Savaşı’ndaki Tavrı”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 37 (2015), s. 416.

Nitekim Cumhuriyet'e ulaştıran ulus-devlet bilincinin aşama aşama gelişmesi şüphesiz imparatorluğun son yüzyılının mirasıdır. Öte yandan, en azından edebiyat tarihçilerinin Tanzimat dönemi aydınlarından sonra terk edildiğini, en hafif deyiimiyle ağırlık noktası olmaktan çıktığını savundukları Osmanlıcılık, bir ideoloji ve kurtuluş reğetesi olarak yüzyılın sonuna kadar, gittikçe daralan bir zeminde de olsa varlığını devam ettirmiş görünmektedir. Ulus-devlete evrilme süreci içinde 1908 tarihinde ilan edilen İkinci Meşrutiyet'le birlikte artık daha örgütlü ve etkili bir görünüm sergileyen milliyetçiliğin, Osmanlıcılık ve İslamcılık perspektifini büyük oranda baskıladığı da bilinen bir gerçektir. Bu şiirlerin yayınlandığı 1917 tarihi -daha geniş bir çerçeveden Birinci Dünya Savaşı yılları- milliyetçiliğin artık ana eğilim haline geldiği, İslamcılığın yer yer kullanılabilir bir araca dönüştüğü yıllar olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde milliyetçilik-İslamcılıkla, İslamcılık-milliyetçilikle kesişme noktaları bulmaktadır. Örneğin Ziya Gökalp'ın 1918 tarihli *İslamcılık, Osmanlıcılık, Türkçülük* adlı eseri bu ortak noktada buluşma çabasının kuramsal metinlerinden biridir.

Daha ilk şiirlerinde dahi toplumsal temalara yer verdiği görülen⁹ Süleyman Nazif'in de eserlerinde yaygın ideolojik arayış ve kabullerin bir benzerini ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. Nitekim o da İslamcılık ve milliyetçiliğin izdüşümünü, eserlerinde sergilemiş görünmektedir. Fakat burada, Süleyman Nazif'te millî bilincin daha çok Osmanlılık bilinci olarak kendini gösterdiğini de ifade etmeliyiz. Deyim yerindeyse o, bir Osmanlı milliyetçisidir ve bu milliyetçi perspektifi, dinsel bir romantizmle beslemektedir.

İşte bu Osmanlı milliyetçiliği perspektifinden Irak, Osmanlı coğrafyasının bir parçası olarak, Süleyman Nazif için Anadolu'nun herhangi bir şehri kadar vatan toprağıdır. Bu bilinçle Irak'ın kaybı, onun için Anadolu'dan herhangi bir şehrin düşmana terki kadar üzüntü verici bir durumdur. şüphesiz bu kuvvetli duygusal bağda, Irak'ın aynı zamanda İslam tarihi için de önemli bir bölge olmasının payı vardır.

Süleyman Nazif'in Basra, Bağdat ve Musul valiliklerinin İkinci Meşrutiyet dönemine ve dolayısıyla İttihat ve Terakki yıllarına denk geldiğini de hatırlatmak gerekir. Buna göre bu bölgelerin Osmanlılıkla sosyal, siyasal ve duygusal aidiyetlerinin hangi yönde evrildiğine hem bizzat tanıklık ettiğini, hem de -Osmanlı'nın son valilerinden biri olarak-

⁹ Kenan Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*, İnkılâp Kitabevi, 5. Baskı, İstanbul, 1990, s. 105.

etkin bir pozisyonda olması dolayısıyla bu sürecin bir aşamasında etkili olduğunu da göz ardı etmemek gerekir.¹⁰

“Fuzûlî-i Bağdâdî’den Nef’î-i Erzurûmî’ye” başlıklı metin ise tematik örgü bakımından, kitapta yer alan diğer ‘nazım’ ve ‘nesir’lerden ayrı bir bağlamda değerlendirilemez. Bu şüirde de bilhassa Irak’ın özelde de Bağdat’ın ve Erzurum’un Osmanlı’dan kopuşu ve bu durumdan duyulan ıstırap başlıca temadır. Metni ilginç kılan, eklenmiş olan dört nazım parçası hariç, kurgusudur.

Fuzûlî Bağdatlı, Nef’î de Erzurumlu olması dolayısıyla, ana tema olan vatandan koparılan toprak parçalarının yarattığı teessürü dile getirmede araç olarak kullanılmışlardır. Çünkü *Firâk-ı Irak*’ın kaleme alındığı yıllarda hem Irak hem de (geçici de olsa) Erzurum, Osmanlı’dan yeni koparılmış olan toprak parçalarıdır.¹¹ Fuzûlî ve Nef’î ise¹² biri Anadolu’da,

¹⁰ Süleyman Nazif’in Basra valiliği üzerine ayrıntılı bir inceleme yapmış olan Burcu Kurt, Nazif’in, İttihatçıların ‘sâdik ve muktedir’ bürokratlarından biri olarak uzun yıllar bu bölgede valilik görevini ifa ettiğini ifade etmektedir. Onun valilik yıllarının İttihatçıların Arap bölgelerine yaklaşımları açısından da örnek bir dönem olarak değerlendirilebileceği tespitini yapmaktadır. Burcu Kurt, Süleyman Nazif’in valiliği sırasında bilhassa bölgedeki İngiliz etkisini kırmaya, Osmanlı nüfuzunu ise muhafazaya çalıştığını icraatlarından örneklerle kanıtlamaktadır. (“Irak’ta Muktedir ve Müşteki Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey’in Basra Valiliği”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 7, 2 (2012), s. 155-179.

¹¹ 1534’te Kanûnî Sultan Süleyman tarafından Safeviler’in elinden alınan Bağdat’ın fethi üzerine Fuzûlî’nin “*Geldi burc-ı evliyâya pâdişâh-ı nâmdâr*” mısraı ile tarih düştüğü rivayet edilmektedir. 1623’te tekrar Safeviler’in eline geçen Bağdat, 1638’de Dördüncü Murat tarafından tekrar ele geçirilmiştir. Daha sonra birkaç kez el değiştiren Bağdat, Lozan Antlaşması’na kadar hükûken Osmanlı devletine bağlı kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında 1915’te Kût’ül-Ammâre muharebesiyle İngilizlerin elinden alınmasına rağmen, 1917 yılında tekrar gerçekleştirdikleri saldırıda düşer ve tekrar İngilizlerin eline geçer. (Yusuf Halaçoğlu, “Bağdat - Osmanlı Dönemi”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 4, 1991, s. 433-437). Mısır seferinden sonra 1518-1519 yıllarında tamamen Osmanlı hâkimiyetine girdiği tahmin edilen Erzurum ise, Osmanlı idaresinde kaldığı süre içinde ilk kez 1829’da Ruslar tarafından üç aylık bir süre ile işgal edilmiştir. Bu işgal, Edirne antlaşmasıyla (1829) sona ermiştir. Erzurum’un Ruslar tarafından ikinci işgali 93 Harbi olarak bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sırasında olmuştur. Savaş cepheye kazanılmış olsa da, şehir, Edirne mütârekesiyle (Ocak 1878) Ruslar’a teslim edilmiş; aynı yılın temmuz ayında yapılan Berlin antlaşmasıyla da geri alınmıştır. Erzurum, son olarak, Birinci Dünya Savaşı yıllarında yine Ruslarla yapılan muharebeler sırasında 16 Şubat 1916’da, geçici bir süre boşaltılmıştır. Metnin 1917 tarihli olduğu göz önüne alındığında Süleyman Nazif’in bu geçici el değiştirme sürecinden söz ettiği tahmin edilebilir. Fakat 1917’de gerçekleşen Ekim Devrimi’nin ardından Ruslar geri çekilmeye başlamıştır. 12 Mart 1918, Kâzım Karabekir Paşa tarafından Erzurum’un geri alındığı tarihtir. (Cevdet Küçük, “Erzurum”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 11, 1995, s. 321-329)

¹² Fuzûlî üzerine Süleyman Nazif’in müstakil bir çalışması olduğunu da hatırlatmak gerekir. Abdülhak Hâmit’in mukaddimesiyle basılan eserde, şairin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmektedir. Bu çalışma Süleyman Nazif’in Fuzûlî’nin şahsiyetine ve edebî kimliğine duyduğu yoğun ilginin göstergesi durumundadır. (*Fuzûlî*, Yeni Matbaa, İstanbul, H. 1343 /1926) Bağdatlı olduğu rivayet edilen Fuzûlî’nin aslen Irak’ın hangi bölgesinden olduğuna dair farklı görüşler bulunmaktadır. Safevî hükümdarları çevresinde bir hâmi bulamadığı tahmin edilen Fuzûlî, Kanûnî tarafından Bağdat fethedilince tarih düşmekle kalmamış, beş övgü dolu kaside yazmıştır. Bağdat ve çevresinde çıkan veba salgınında vefat etmiştir. (Abdülkadir Karahan, “Fuzûlî”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 13, 1996, s. 240-246)

diğeri Osmanlı'nın periferisi olan Irak'ta yetişmiş kişiler olarak geniş Osmanlı coğrafyasının iki büyük şairidir. Süleyman Nazif, bu metinde bu iki büyük Osmanlı şairini, ebedî âlemde (âhirette) buluşturur.¹³ Fuzûlî ve Nef'î, Osmanlı coğrafyasında yaşananları derin bir üzüntüyle izlemekte ve vatan için tekrar gelecek güzel günlerin hayalini kurmaktadırlar.

Metin, bütünüyle Fuzûlî'nin Nef'î'ye hitâbı olarak kurgulanmıştır ve dört adet dörtlükten kurulu manzum bir parça ile başlamaktadır: Fuzûlî, mahşerî bir kalabalığı izlemektedir. Göklere bu kalabalığın ne olduğunu sorar. “*Erzurum'un sükûtudur*” (s. 240) cevabını alınca “*ebediyette bî-huzûr*” (s. 240) olur. Bu manzara karşısında hemen aklına Erzurumlu bir şâir olan Nef'î gelir. Erzurum'un düşüşüne üzülmürken kendisi de Irak'a ağlamaktadır:

*“O avâm-ı gumûm u hayrette
Seni andım, düşündüm, ağlayarak
Ben olurken bu gamla nâlede
Titriyordu sesimde Irâk”* (s. 240)

Fuzûlî'ye göre Erzurum, pek çok kahraman vatan evlâdına sahip, bir İslam kalesidir. Bu hüviyetiyle daima gönüllerde kalacaktır.

Bu girizgâh niteliğindeki manzum parçanın ardından, memleketleri anayurttan koparılan iki şairin ruhu, aynı acı ile bir araya gelir. Bu girizgâh aracılığıyla başlıca kişiler olan Fuzûlî ve Nef'î'nin hangi ana tema etrafında bir araya getirilecekleri de gösterilmiş olur. Fuzûlî, doğrudan “*benim rûhumdan mütevellid*” (s. 240) bir oğul dediği Nef'î'ye hitaba başlar. (Metin bu noktada nesre döner).

Sultan I. Ahmet devrinde Erzurum'dan İstanbul'a gelen Nef'î ise dört padişah devri görmüştür. Hiciv ustası olarak tanınmakla birlikte, yazdığı övgü dolu kasidelerle de devlet kademesinde epey iltifat gördüğü rivayet edilmektedir. Sultan Dördüncü Murat tarafından *Sihâm-ı Kazâ* adlı eserinin ardından hiciv yazması yasaklanmış, hatta resmî görevinden azledilerek Edirne'ye gönderilmiştir. Bağdat seferi için yazdığı bir kaside dolayısıyla affedilip geri döndükten sonra da hicivlerine devam edince, katledilmiştir. (Metin Akkuş, “Nef'î”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 32, 2006, s. 523-525)

¹³ Şuayb Karakaş, *age*, s. 170.

Âhirette geçen bir muhavereye dayanan bu metin şüphesiz, Cennet-Cehennem-Âraf üçgeninde bir Âhiret tasviri üzerinden, dünyevî olaylar ve kişiler hakkındaki ilahi ceza-mükâfat kavramlarını işleyen en tanınmış eser olan Dante'nin *İlahi Komedya* (1321) adlı manzum metnini çağrıştırmaktadır. Hatta bazı Batılı araştırmacılar *İlahi Komedya*'daki Âhiret algısının ve ceza-mükâfat kavramlarına bakışın İslam inancına dayandığını iddia etmektedirler. (Mahmut Şâkiroğlu, “İlahi Komedya”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 22, 2000, s. 68-70). Bu metinle Süleyman Nazif'in metni arasında, dünyevî hayat ve Âhiret hayatı arasında sebep-sonuç ilişkisi kurmak ve dünyevî hayatın sonuçlarıyla Âhiret hayatında yüzleşmek bakımından benzerlikler kurulabileceği görülmektedir.

Fûzûlî, evvelâ Nef'î'nin ebedî âleme geçişini anlatır: Ebedî âlemdeki mânevi mecliste mümin şairler, sahabenin ilk büyük şairlerinden olan Hasan bin Sâbit'in¹⁴ etrafında toplanmışlardır. Aralarında *Kaside-i Bürde* şairi Ka'b bin Zühayr¹⁵ de bulunmaktadır. Her biri, o manevi mecliste de, dünyada olduğu gibi büyük İslam hükümdarlarına kasideler söylemektedirler. O esnada Ka'b bin Zühayr birden “*titrer*” (s. 241). Der ki: Benden sonra, öbür dünyada ömrümü geçirdiğim yıldız bin yıl geçirdi. O süre zarfında ne zaman “*tertîl-i Kur'ân*” (s. 241) eden mü'min şairlerden birinin başına bir şey gelse “*ben burada titrer, sarsılır, muzdarip ve muazzep olurum.*” (s. 241) Mümin şâirlerin derdiyle dertlendiği için *Kaside-i Bürde* ile vaad edilen nimetleri hâlâ görememiştir.

Hasan bin Sâbit bunun üzerine kendisinin de benzer bir hâl içinde olduğunu, “*sülâle-i ma'nevîyye*” olarak adlandırdıkları mümin şairlerden bir teki bile dünya üzerinde kalıncaya ve o son mısra'ını söyleyinceye kadar “*huzûr-ı sermediden nasîb-i mev'ûdu*” (s. 241) alamayacaklarını söyler. Fakat Ka'b bin Zühayr, o an hissettiği hâlin daha öncekilerin hiçbirine benzemediğini söyleyerek, “*âfâk-ı fenâdan atılan sihâm-ı hâdisâtın bu dakîkada acaba hangisine hedef oluyoruz?*” (s. 241) der.

Fuzûlî, işte bu muhâvere esnasında Nef'î'nin, iki eliyle “*kanlı başını havaya doğru tutmuş, dergâh-ı izzeti*” (s. 241) ararken görünverdiğini söyler. İslam tarihinin iki müstesna şairi, Hasan bin Sâbit ile Ka'b bin Zühayr bile Nef'î'nin idam edilerek katledilmesi nedeniyle ebedî âlemde büyük bir teessür duymuşlardır. Süleyman Nazif; Fuzûlî, Hasan bin Sâbit ve Ka'b bin Zühayr gibi şairleri, Nef'î'nin katli nedeniyle derin bir üzüntü içinde tasvir ederken aynı zamanda Nef'î'yi de yüceltmektedir.

¹⁴ Hasan bin Sâbit, Hz. Muhammed'i ve sahabeyi, müşriklerin eleştirilerine ve alaylarına karşı yazdığı şiirlerle savunduğu için Hz. Peygamberin şairi olarak tanınan, ensârdan, Medinelî bir sahabedir. Altmış yaşlarında İkinci Akabe biatından sonra Müslüman olduğu rivayet edilmektedir. Müslüman olmadan önce şarap / şarap meclislerini tasvir, devrin hükümdarlarına övgü, kabilesinin asâlet ve kahramanlıklarını anlatırken Müslüman olduktan sonra Hz. Muhammed'i öven şiirler yanında, hiciv, methiye ve mersiye de söylediği rivayet edilmektedir. (Hüseyin Elmalı, “Hassân bin Sâbit”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 16, 1997, s. 399-402).

¹⁵ Şair bir aileye mensup olan Ka'b bin Zühayr, “Kasîdetü'l-bürde” ile İslam tarihinin en tanınmış isimlerinden biri olmuştur. Müslümanlığı kabul ettiği mecliste “Bânet Su'âd"ı okuyunca, Hz. Peygamber'in üzerindeki Yemen hırkasını Ka'b bin Zühayr'in omuzlarına attığı rivayet edilmektedir. Bu nedenle bu şiir “Kasîdetü'l-bürde” adıyla tanınmıştır. (Ahmet Savran, “Ka'b bin Zühayr”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 2001, s. 7-8). (İslam tarihindeki önemi dolayısıyla bu kaside üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Abdüssamed Yeşildağ, “Bânet Su'âd Kasidesine Yapılan Çalışmaların Tespiti Üzerine - I, *Nüşa* XII, 36 (2013), s. 7-42)

Büyük şairler Enverî ve Örfî de, Nef'î'nin Osmanlı cemiyetine bir hediyeleri olduğunu, Osmanlı padişahlarının gazalarını öven şiirleri okundukça ruhlar âleminde “*râksân*” olduklarını söylerler. Bütün şairler büyük bir keder içindedirler.

Nef'î de, Fuzûlî'nin ifadesiyle büyük kin ve öfke ile meclise gelmiş, Padişah Dördüncü Murad'dan şikâyet etmektedir:

*“Bu sükûnet-serâ-yı lem-yezele
Kan u efgân içinde geldin sen;
Havf u hiddetle, gâz u haşyetle,
Müştekîydin Murâd-ı Râbi'den”* (s. 241)

Nef'î ise “*bârgâh-ı mevlâ*”ya (s. 242) yönelerek, onun adaletine sığınarak yazdığı kasideler yüzünden böyle bir “*ihsan*”a (s. 242) lâyık olup olmadığını sorar. Bu soru üzerine o manevi meclisteki bütün şairler, bir feryat kopararak Nef'î için, Nef'î ile beraber Dördüncü Murad'dan şikâyetçi olurlar.

Sonra gecenin ve gündüzün olmadığı bu âlemde, belirsiz bir süre sonra Nef'î'yi dua ederken görürler. Nef'î, büyük bir iştiyakla, daha evvel şikâyetçi olduğu Dördüncü Murad'a dua etmektedir. Hatta eğer bu katl kararı ile Dördüncü Murad haksızsa, günahın kendi amel defterine yazılmasını, eğer katl kendisi için bir sevap ise Dördüncü Murad'ın amel defterine yazılmasını ister. Fuzûlî, ondaki bu değişikliğe “*beht-i azîm ile hayret*” (s. 242) ettiğini söyler. Bu hâlin sebebinin Nef'î şöyle anlatır: Padişah Dördüncü Murad, sonunda Bağdat'ı tekrar vatan topraklarına katmıştır. Şimdi de İmam-ı Âzam'ın türbesini tavaf ederek İslam için yardım dilemektedir. Arkasında da Şeyhülislam Yahya Efendi, sevinç gözyaşları dökmektedir. Dicle ile Fırat ise nihayet, “*şevk ile şükran ile ağ*”lamaktadır. (s. 243) Çünkü “*yetim Irak, yetim Bağdat eb-i ezelisine kavuş*”muştur. (s. 243) Nef'î o kadar mutludur ki bin canı olsa hepsini Padişah'ın celladı önünde tekrar tekrar vermeye hazırdır.

Fuzûlî de bu sözler üzerine herkesin “*vecde*” (s. 243) geldiğini, bütün mümin şairlerin Hasan bin Sâbit'i imam tayin ederek, “*bârgâh-ı âlâyâ*” (s. 243) yönelip Sultan Murad'ın affı için niyazda bulduklarını söyler.

Bu tahayyül edilen manevi meclis muhaveresinden sonra Fuzûlî, metnin sonunda bütün şairlere dönerek bugün herkesin vatanını kaybetmiş birer yetim olduğunu söyler. “Bugün”den kastı, ebedî âlemde hüznün içinde izledikleri Osmanlı'nın son yüzyılıdır:

“*Şimdi ey şair!.. Sen de ben de -senin ve benim gibi birçok ehl-i iman da- yetimiz.. Yetim-i dâr, yetim-i diyâr, yetim-i tarihiz. Benim Bağdat’ım da senin Erzurum’un gibi a’dâ-yı dîn elinde inliyor.*” (s. 243)

Çünkü artık, tekrar ayrılık vakti gelip çatmış, Bağdat da Erzurum da elden çıkmıştır. Dicle de Fırat da artık ağlamaktadır. Bu bölümde Dicle ve Fırat’ın acısı iki manzume olarak dillendirilir. Dicle,¹⁶

“*İmâm-ı A’zâm’ın âfâk-ı ictihâdında
Eder mücâdele nâkûs ile ezân-ı şerîf*” (s. 243)

diyerek topraklarında çan ile ezanın mücadelesinin sürdüğünü söylerken,¹⁷ Fırat, Hz. Hüseyin’in şehâdetinin yaşandığı topraklarda “*meşhedî*” düşmana terk edilerek tekrar yetim bırakıldığı için inlemektedir:

“*Bugün de -tâli’-i İslam’a bak ki- meşhedini
Verip âdüya yetîm-i vatan cüdâ etti.*” (s. 243)

Ebedî âlemde, Osmanlı’nın son demini bedbaht olarak izleyen “*hem-tâli’ ve hem-derd*” (s. 243) iki ruh olarak onlara düşen, Sultan Dördüncü Murad’ın huzuruna varıp İslam bayrağı iki şairin memleketinde tekrar dalgalanana kadar “*ağlamak ve yalvarmaktır.*” (s. 244)

Görüldüğü üzere metinde; zaman, mekân, şahıslar ve olaylar açısından, “gerçek gerçeküstü (reel ve sürreel) düzlemler” iç içedir. Gerçek düzlem, gerçeküstü düzlemde izlenmektedir. Gerçek düzlem, bir başka deyişle aktüel tarih, manevi düzeyde gerçeküstü düzlemi yani ölümden sonrasını etkilemekte, biçimlendirmektedir.

Reel düzlemde zaman, mekân, şahıslar ve olaylar aktüel tarihe uygundur: Fuzûlî ve Nef’î, Osmanlı’nın iki büyük şairidir. Fuzûlî Bağdatlı, Nef’î Erzurumludur. Nef’î Sultan Dördüncü Murad emriyle idam edilmiştir. Dördüncü Murad, Bağdat’ı tekrar zaptetmiştir. Osmanlı’nın son yüzyılında Bağdat ve (geçici bir süre) Erzurum Osmanlı’nın elinden çıkmıştır. Hasan

¹⁶ Süleyman Nazif, kitapta yer alan ve uzun bir şiir olan “Dicle ve Ben” şiirinde de aynı temanın merkezine Dicle nehrini alarak yine Irak’ın artık Osmanlı topraklarının bir parçası olmamasından duyduğu acıyı dile getirmektedir. Bu şiir üzerine yaptığı incelemede Serdar Demircan, “Dicle” nehrinin metaforik bir karşılıkla Anadolu’dan Irak’a uzanan bir nehir olması dolayısıyla anne-evlat ilişkisini, ayrı düşmüş iki kardeş veya sevgiliyi temsil ettiğini ifade etmektedir (“Süleyman Nazif’in Dicle ve Ben Şiiri Üzerine Bir Tahlil Denemesi”, *Uluslararası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 2 (Ocak-Şubat-Mart 2014), s. 32.

¹⁷ Şuayb Karakaş, *age*, s. 168.

bin Sâbit ve Ka'b bin Züheyr, İslam tarihinin ilk şairlerindedir, vb. Bütün bunlar, gerçekten var olan kişiler ve gerçekleşmiş olaylardır.

Gerçeküstü düzlem de işte bu gerçek tarih zeminindeki kişiler ve olaylar eşliğinde ilerlemektedir. Fuzûlî ve Nef'î, ölümden sonraki âlemde bir araya gelmiştir. İkisinin de memleketi, anayurttan koparılmıştır. İkisi de bunun acısını çekmektedir.

Yazar, Osmanlı milliyetçiliğini bu metin boyunca İslam tarihinden gelen dinsel bir romantizmle beslemektedir. Öyle ki hem reel düzlemde, hem de gerçeküstü düzlemde İslam tarihi ile Osmanlı tarihi bir tutulmaktadır. Osmanlı, İslam tarihinin sonraki muzaffer aşamasıdır. Osmanlılık ve İslam, Süleyman Nazif'in zihninde tarihî, siyasî ve coğrafi boyutlarıyla bir bütündür. Bu yüzden Bağdatlı Fuzûlî ve Erzurumlu Nef'î'yi, tek bir bütünün parçaları olarak gördüğü Osmanlı coğrafyasına ağlatır ve ağıt yaktırır. Fuzûlî, metnin başında Erzurum'un elden çıkmasına şahit olurken Bağdat'ı hatırlar. Nef'î, kendisini haksız yere idam ettirdiğini söylediği Sultan Dördüncü Murad Bağdat'ı fethedince onu affeder ve onun için dua ederek af diler. İslam tarihinin ilk şairleri, Hasan bin Sâbit ile Ka'b bin Züheyr, Nef'î'nin katli için üzüldür. Çünkü o da mümin şairlerdendir. Buna göre geniş bir coğrafyayı, Süleyman Nazif'in zihninde tek bir vatan yapan İslam'dır.

Bu zihin yapısının, Osmanlı'nın son yıllarını bizzat yaşayan Süleyman Nazif gibi dinsel duyarlılığı yoğun şair ve yazarlar için, olağan hatta tipik bir durum olduğu söylenebilir. Fakat Müslüman Osmanlılık bilincinin, gittikçe gerileyen ve rağbetten düşen bir zihniyete tekâbül ettiğini de ifade etmek gerekir. Süleyman Nazif için Osmanlı, Türk tarihinden ziyade İslam tarihinin bir aşamasına işaret etmektedir.

3. Sonuç

Bugünden geriye bakıldığında, bir imparatorluk çocuğu olmanın toplumsal psikoloji ve kimliksel aidiyet noktasında neye işaret ettiğini göstermesi açısından bu ve benzer metinler ilginç malzemeler sunmaktadır. Bu türlü metinlerde, günümüzdeki ulus-devletin yarattığı kimliksel aidiyet noktasından tamamen uzak bir dünyanın izlerini buluruz. Daha geçen yüzyılda Osmanlı'nın mücaviri olan memleketler -aynı dine mensup olsa da- artık farklı milliyetlere ve kültürlere mensup insanların yaşadığı yerler olarak görülmektedir. Çünkü ulus-devletler, milliyet odaklı farklı bir aidiyet duygusunu yerleşik hâle getirmişlerdir. Dinsel aidiyet duygusu da artık bütünüyle değilse bile çok zayıf bir zemin olarak görülmektedir.

Din kavramı, neredeyse etkisiz ve edilgen hale getirilerek, daha geniş bir kavramın içine yerleştirilmeye çalışılmakta ve bu yolla kabul edilirliliği sağlanmaktadır. O kavram, kültürdür.

Sadece kültürel perspektiften bakıldığında ise, referans, Osmanlı'nın son yüzyılından itibaren zaten değişmiştir. Artık, arzu edilen kültürel ortaklık Batı medeniyetiyle kurulmaya çalışılmaktadır. Hatırlatmak gerekir ki batı medeniyetini referans haline getirme, ulus-devletin başlattığı bir süreç değıldir. İronik biçimde Tanzimat döneminin Osmanlılık yanlısı aydınları tarafından başlatılmış, yüzyıllık süreçte adım adım zihinlere kazınmıştır. İkinci Meşrutiyet'in ardından Türk milliyetçiliği ile bir düzeyde eklenmiş, sonunda da Batı medeniyetini referans noktası olarak alan, milliyetçiliği temel ideoloji olarak belirlemiş "ulus-devlet" projesi olarak perçinlenmiştir. Dolayısıyla ulus-devlet, bir sonuçtur. Zihniyetin inşası Osmanlı dönemine dayanmaktadır.

Osmanlı coğrafyasına, din odaklı bir aidiyet duygusuyla yaklaşmak ise yine Osmanlı'nın son yüzyılında gittikçe zayıflayan bir yaklaşım olarak göze çarpmaktadır. Nitekim yazar da *Firâk-ı Irak*'ta yer alan kimi metinlerde yer yer, uzak Osmanlı coğrafyalarında olan bitene kayıtsızlık olarak tezâhür eden bu duruma içerlediğini göstermektedir.

Sonuç olarak, Osmanlı'nın son demlerinde yaşamış olan ve rahatlıkla Osmanlı aydını olarak tanımlayabileceğimiz Süleyman Nazif'in, genel olarak *Firâk-ı Irak* adlı eseri, özelde de inceleme konumuz olan "Fuzûlî-i Bağdâdî'den Nef'î-i Erzurûmî'ye" adlı metni, hem zihnen hem de fiilen dağılan Osmanlılık bilincine yakılmış bir ağıt olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

- Akkuş, Metin. “Nef’î”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 32, 2006, s. 523-525.
- Kenan Akyüz. *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*, İnkılâp Kitabevi, 5. Baskı, İstanbul 1990.
- Beysanoğlu, Şevket. *Doğumunun Yüzüncü Yılında Süleyman Nazif*, Diyarbakır’ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, Ankara 1970.
- Çetin, Nurullah. “Süleyman Nazif’in Firâk-ı Irak Adlı Eseri Üzerine”, *Türkoloji Dergisi*, C. 11, 1 (1993), s. 233-256.
- Demircan, Serdar. “Süleyman Nazif’in Dicle ve Ben Şiiri Üzerine Bir Tahlil Denemesi”, *Uluslararası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 2 (Ocak-Şubat-Mart 2014), s. 30-41.
- Elmalı, Hüseyin. “Hassân bin Sâbit”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 16, 1997, s. 399-402.
- Halaçoğlu, Yusuf. “Bağdat-Osmanlı Dönemi”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, 1991, s. 433-437.
- Karahan, Abdülkadir. “Fuzûlî”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, 1996, s. 240-246.
- Karakaş, Şuayb. *Süleyman Nazif*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
- Kurt, Burcu. “Irak’ta Muktedir ve Müşteki Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey’in Basra Valiliği”, *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, C. 7, 2 (2012), s. 155-179.
- Küçük, Cevdet. “Erzurum”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 11, 1995, s. 321-329.
- Savran, Ahmet. “Ka’b bin Züheyr”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 2001, s. 7-8.
- Şakiroğlu, Mahmut. “İlahi Komediya”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 22, 2000, s. 68-70.
- Yeşildağ, Abdüssamed. “Bânet Su’âd Kasidesine Yapılan Çalışmaların Tespiti Üzerine - I, *Nüsha XII*, 36 (2013), s. 7-42.
- Yılmaz, Mehmet. “Ümitle Ümitsizlik Arasında Bir Feryat: Süleyman Nazif’in Birinci Dünya Savaşı’ndaki Tavrı”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 37 (2015), s. 415-426.